SWEDISH NATIONAL HERITAGE BOARD
RIKSANTIKVARIEÄMBETET

KUNGL. BIBLIOTEKET
National Library of Sweden

Kungl. Vitterhetsakademien
KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

Meddelanden från RiViH-projektet

Riksantikvarieämbetets & Vitterhetsakademiens äldsta historia

Nr 2 2025

VÄLKOMMEN!

Arbetet med att digitalisera, konservera, forska på och förmedla de arkivhandlingar som står i centrum för RiViH-projektet går vidare. Projektet har presenterats i flera olika sammanhang och vi har påbörjat vår ambition att till projektet knyta externa forskare som arbetar med frågor som tangerar projektet och de aktuella arkivhandlingarna. Syftet med att koppla externa ”satellitforskare” till projektet är att skapa konstruktiva dialoger som gynnar forskningen om och användningen av vårt arkivmaterial. Om du är intresserad är du välkommen att höra av dig till någon av projektets deltagare.

I detta andra nummer av vårt meddelande kan du läsa om de senaste arkivalier som blivit digitiserade och publicerade på våra respektive plattformar Arkivsök och Manuscripta. För Riksantikvarieämbetets del finns nu även delar ur Vitterhetsakademiens protokoll i Ämbetsarkiv 2 och kompletterande delar ur Götiska förbundets samlingar tillgängliga. För Kungliga bibliotekets del har nu totalt 89 handskrifter blivit tillgängliga. Bland senare volymer som publicerats finns bland annat verk av Johannes Bureus, Martin Aschaneus, Jonas H. Rhezelius, Elias Brenner och Johan Peringskiöld. På tal om Manuscripta så berättar skaparen av denna publiceringstjänst, Patrik Granholm på Kungliga biblioteket, i detta nummer om dess olika funktioner.

Vidare kan du läsa om den forna riksantikvarien Johan Peringskiöld och hans arbete med att dokumentera runstenar under det sena 1600-talet. Till skillnad mot flera av hans tidigare och samtida kollegor tog han för vana att inte bara dokumentera runstenarna utan även delar av de omgivande landskapen. I två olika artiklar kan du även läsa om Sveriges första fornminneslagar och hur arbetet med att ta fram dem gick till. Den första instiftades 1666 och utgick från ett förarbete av riksantikvarien Johan Hadorph, den andra 1828 vilket sammanföll med tidens nationalism och jordbruksreformer som hotade fornlämningsbeståndet. I ytterligare en artikel presenteras två förteckningar över föremål som ingick i Antikvitetsarkivets samling. En jämförelse dem emellan vittnar om att under de nära 80 år som skiljer förteckningarna åt så hade klassificeringsprincipen på ett påtagligt vis förändrats. På vilket sätt får ni läsa om längre ned.

Johan Peringskiöld och landskapet

Magnus Källström

Under ledning av sekreteraren i Antikvitetskollegiet (sedermera assessorn i Antikvitetsarkivet) Johan Hadorph (1630–1693) avbildades under 1600-talets senare hälft mer än tusen av Sveriges runstenar. Teckningarna omvandlades sedan till träsnitt avsedda för ett bokverk som skulle omfatta alla Sveriges runstenar i text och bild (Schück 1933, s. 164 f.). Endast en bråkdel av dessa träsnitt blev tryckta under Hadorphs levnad och i samlad form utkom de först år 1750 i den av Johan Göransson redigerade volymen *Bautil*.

Hadorph ägnade mycket av sin tid åt antikvariska resor runt om i landet, där det framför allt var runstenarna som intresserade honom. Till sin hjälp hade han en ritare som stod för det praktiska arbetet med att avbilda stenarna. En av hans mest begåvade medarbetare var Johan Peringer (1654–1720), som ursprungligen hade anställts som kopparstickare vid Antikvitetskollegiet, men som i maj 1684 fick följa med Hadorph på en resa till Vallentuna i Uppland, där han uppvisade en så stor skicklighet som tecknare att han redan samma höst fick börja arbeta på egen hand i Södermanland (SöR s. LXXXII). Att det blev just detta landskap beror säkert på att Peringer var född i Strängnäs och alltså bör ha varit väl hemmastadd i dessa trakter. Under de följande åren genomgick han hela landskapet med undantag för Södertörn, där en annan av Antikvitetskollegiets ritare – Petrus Helgonius – samtidigt var sysselsatt.

Peringer var en mycket skicklig tecknare och som det verkar också en god runläsare. Till skillnad från många av de andra ritarna från samma tid finns också många av hans ritböcker med originalteckningarna kvar. Det beror kanske dels på att han som Hadorphs efterträdare själv blev riksantikvarie (och då adlad Peringskiöld), dels på att han i sin tur efterträddes av sin son Johan Fredrik Peringskiöld. Båda peringskiöldarna hade säkert särskild anledning att bevara dessa teckningar, medan de flesta av de övriga ritarnas ”kladdar” numera saknas. Ett annat skäl kan vara att många av dem som Peringskiöld har uppgett ska ha förstörts vid slottsbranden 1697 (Schück 1935, s. 134).

Peringskiölds originalteckningar är inte bara estetiskt tilltalande, utan de ger också en unik möjlighet att studera hans arbetssätt och vad som kunde hända mellan den avbildning som gjordes i fält och det som slutligen förmedlades till trycket. Liksom de övriga ritare som arbetade under Hadorphs ledning gjorde han sina avbildningar skalenligt med hjälp av ett rutsystem, där sidan på en ruta motsvarade en *kvarter* dvs. en fjärdedels aln (14,8 cm). Som framgår av jämförelser med ännu bevarade stenar borgar detta för att proportionerna är riktiga. Även ornamentala detaljer, runformer och avståndet mellan runtecknen är påfallande väl återgivna. Ojämnheter i stenytan och skador har markerats med skraffering.

Teckningarna har först ritats i blyerts och därefter fyllts i med bläck. Någon gång kan man se att enstaka detaljer i den ursprungliga blyertsteckningen har hoppats över, men det tillhör ovanligheterna. Betydligt vanligare är att formskäraren har gjort misstag när teckningen skulle överföras till trä och i flera av ritböckerna finns inklistrade träsnitt med korrekturändringar införda med den klassiska röd-pennan.

En av Peringskiölds ritböcker som nu har digitaliserats är Fl 5:5 med runstenar i Södermanland, som han enligt titelbladet avbildade under augusti och september 1686. Han reste då i den västra delen av landskapet i trakterna av Eskilstuna och i området kring dagens Katrineholm.

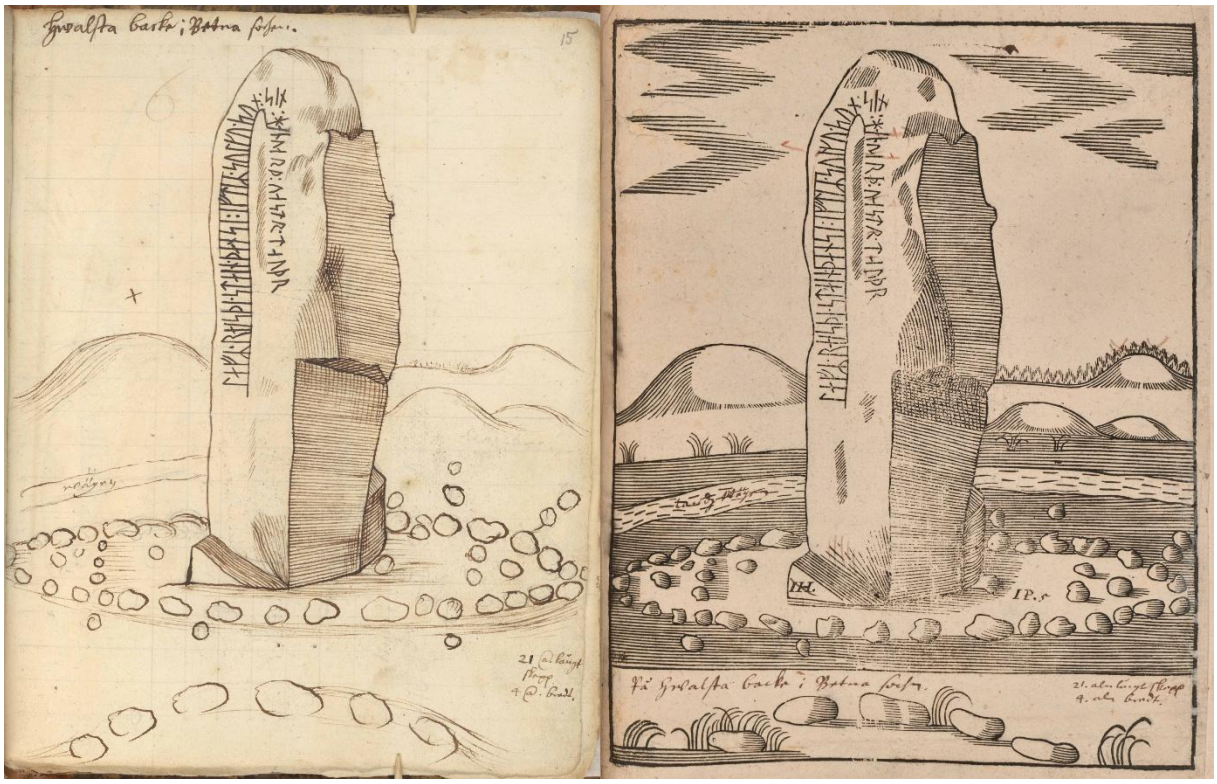

Fig. 1–2. Peringskiölds teckning av runstenen Sö 53 vid Valsta i Bettna socken i Fl 5:5 samt det slutgiltiga träsnittet i Fh 6 (B 794). Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

Något som utmärker Peringskiölds runstensavbildningar är att han ofta inte nöjer sig med att avbilda själva runstenen, utan att han också har skildrat det omgivande landskapet och relationen till andra fornlämningar. Detta är givetvis särskilt värdefullt när stenen senare har flyttats eller landskapet förändrats. Påfallande många av de runstenar som ingår i den aktuella ritboken har också senare försvunnit och för några av dem är Peringskiölds teckningar den enda källan.

En av de platser som Peringskiöld besökte 1686 var Valsta i Bettna socken, där det fanns en två och en halv meter hög runsten (Sö 53), som var rest mitt i en skeppssättning (fig. 1). Peringskiölds återgivning av den senare är mycket detaljerad och det ser ut som om stäv- och akterpartiet har varit särskilt markerade med mindre lagda stenar. Han har även angett att skeppet var ”21 al*nar* långt” och ”4 al*nar* bredt”, dvs. ca 12,5 × 2,4 m stort. Runstenen hade sin plats på ett gravfält och i förgrunden har han avbildat en del av en rund stensättning och i bakgrunden – på den andra sidan om en väg – fyra gravhögar. Träsnittet (fig. 2) som grundar sig på denna teckning återger förlagan mycket exakt utan några större förändringar.

Det märkliga runstensmonumentet ska ha funnits kvar i orört skick ännu under 1800-talets första hälft, men när Richard Dybeck kom till platsen 1860 fann han att skeppssättningen var ”förstörd, samt runstenen krossad och lagd i grunden till en byggnad, som är uppförd å platsen der fornlemningen var” (Dybeck 1860, s. 25). Tjugo år senare revs enligt uppgift alla byggnader på gården och uppfördes på nytt och därefter har ingen sett till denna sten. Erik Brate fick under sin undersökningsresa 1898 upplysningar av en person som hade varit med vid detta arbete och som ”förklarade, att runstenen funnits under gamla byggningen, som stod på gårdsplanen, söder om nuvarande byggningen; platsen är nu utlagd till trädgård och runstenen ligger antagligen i jorden” (Brate 1898). Gravfältet där stenen har stått finns dock kvar, men består idag bara av runda stensättningar (RAÄ Bettna 126:1/ L1985:2980).

Det är dock inte alltid som de omgivningar som Peringskiöld har redovisat i sina tecknin-

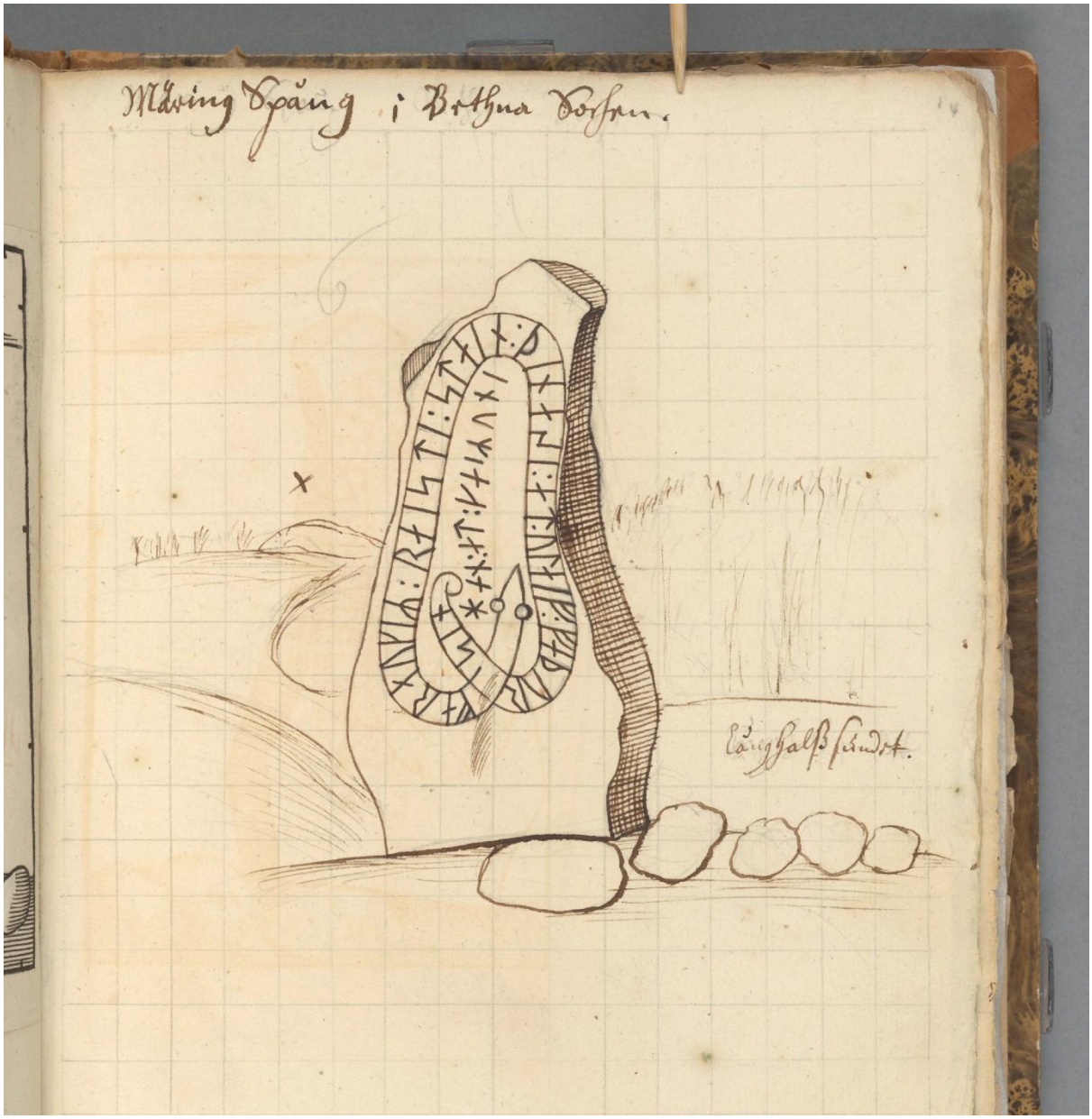

Fig. 3. Peringskiölds teckning i Fl 5:5 av runstenen Sö 52 vid Mälspången i Bettna socken. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

gar har kommit med på det slutgiltiga träsnittet. Den likaledes nu försvunna Sö 68 hade enligt Peringskiöld sin plats vid ”Rennewadzbroon” i Sköldinge socken och tack vare de detaljer i landskapet som han har antytt kring stenen är det möjligt att ganska exakt utpeka stenens ursprungliga plats (se Källström 2004, s. 35 f.). På det träsnitt som senare framställdes finns däremot inget av omgivningen med.

Även för runstenen Sö 52, som stod rest vid något som då kallades ”Märing Spång” (nu *Mälspången*) i Bettna socken har Peringskiöld avbildat landskapet bakom stenen och till och med skrivit ut ”långhalss sundet”, så att man förstår att den har stått med ryggen mot ett vatten (fig. 2). På ett provtryck av träsnittet (fig. 3) som sitter inklistrat på motstående sida i handskriften är allt utom tre runda stenar som låg framför stenen bortrensat, men Peringskiöld har ändå med rödpenna senare antytt något i bakgrunden. På det slutgiltiga träsnittet (fig. 4) har detta blivit till en trädsilhuett vid horisonten. Att det som ligger mellan denna och stenen utgörs av vatten framgår egentligen inte av det färdiga träsnittet (på det avdrag som finns i Fh 6 har det liksom i Fl 5:5 försetts med

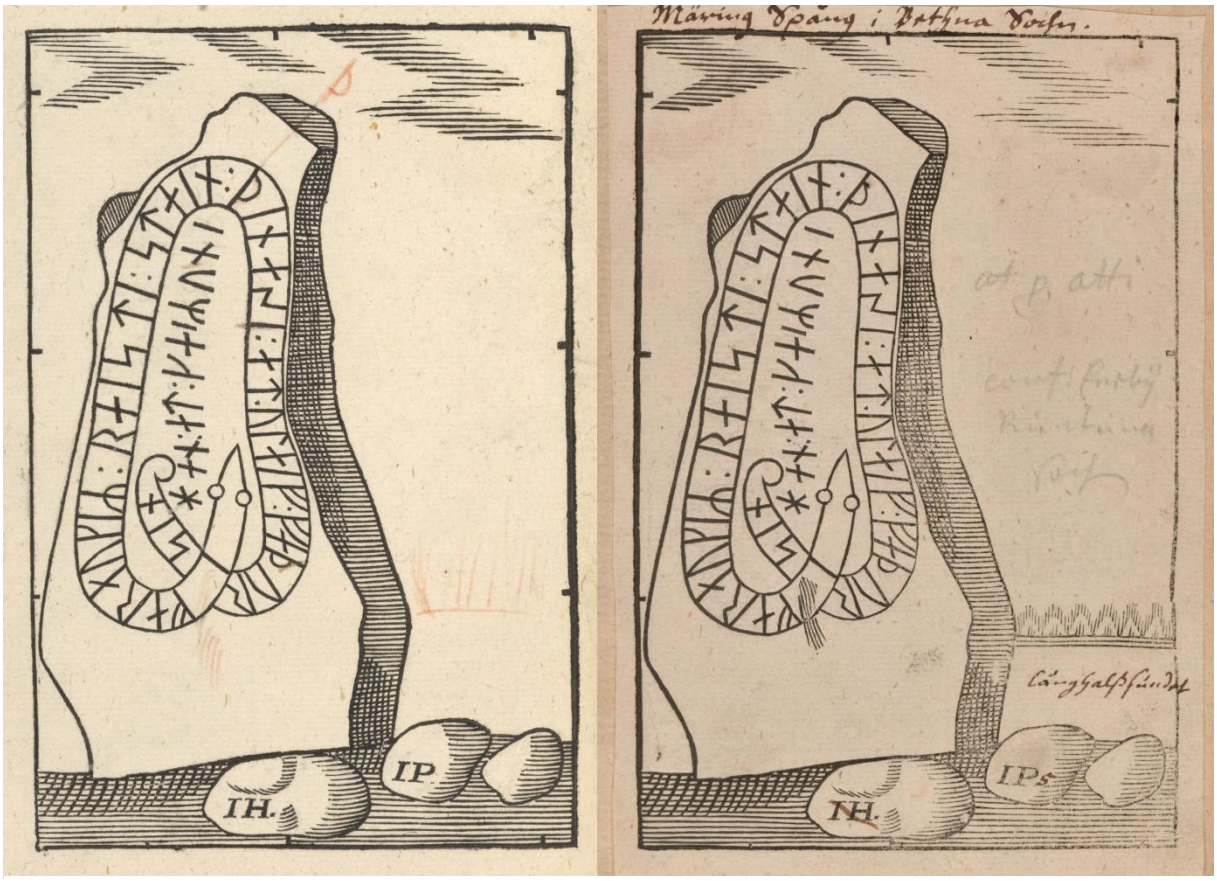

Fig. 4–5. Korrekturavdrag av träsnittet av Sö 52 i Fl 5:5 samt det slutgiltiga träsnittet i Fh 6 (B 795). Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

anteckningen ”långhalss sundet”). I detta fall har alltså avbildningen av landskapet förändrats en hel del jämfört med originalteckningen, vilket är ett viktigt konstaterande när man ska använda avbildningar av Peringskiöld, där inte den ursprungliga teckningen finns kvar.

Ett annat tillvägagångssätt erbjuder hans avbildning av runstenen Sö 61 vid Ösby i Husby-Oppunda, som i dag står rest på vad som kan antas vara dess ursprungliga plats norr om gården. På teckningen i Fl 5:5 (fig. 6) har Peringskiöld i bakgrunden tecknat något som uppenbarligen har varit en gravhög, vilket tyder på att det har funnits ett gravfält i närheten eller åtminstone en enstaka hög. Några sådana fornlämningar finns inte längre vid stenen. Intressant är också att högen på det slutgiltiga träsnittet (fig. 7) har getts en sådan form att det där inte alls är lika tydligt att det handlar om en gravhög. Ett besök på platsen (fig. 8) avslöjar dessutom att den vy som Peringskiöld har tecknat stämmer bättre med om stenen på hans tid var vänd åt motsatt håll och att det är dalen nedanför stenen som man ser i bakgrunden på hans teckning. Detta tyder på att stenen någon gång kan ha vänts.

Ett mer drastiskt exempel på hur den ursprungliga teckningen kan ha transformerats ger Peringskiölds avbildningar av runstenen Sö 73 vid Lyttersta i Västra Vingåkers socken (fig. 9). Stenen står än i dag rest mitt i en tolv meter lång skeppssättning på den norra stranden av sjön Tisnaren vid gränsen mot Östergötland. I Fl 5:5 har Peringskiöld använt ett helt uppslag för att avbilda stenen och skeppssättningen. I den senare har han återgett den resta akterstenen och han har dessutom i bakgrunden tecknat ytterligare en rest spetsig sten, som ser ut att ha varit sprucken över mitten. I teckningen har han angett att avståndet från runstenen till fören respektive aktern uppgick till 8 alnar och nedtill på sidan har han antecknat att skeppet i sin helhet mätte 18 alnar (ca 10,7 meter) i längd, säkert för vid renritningen även kunna återge detta i rätt skala.

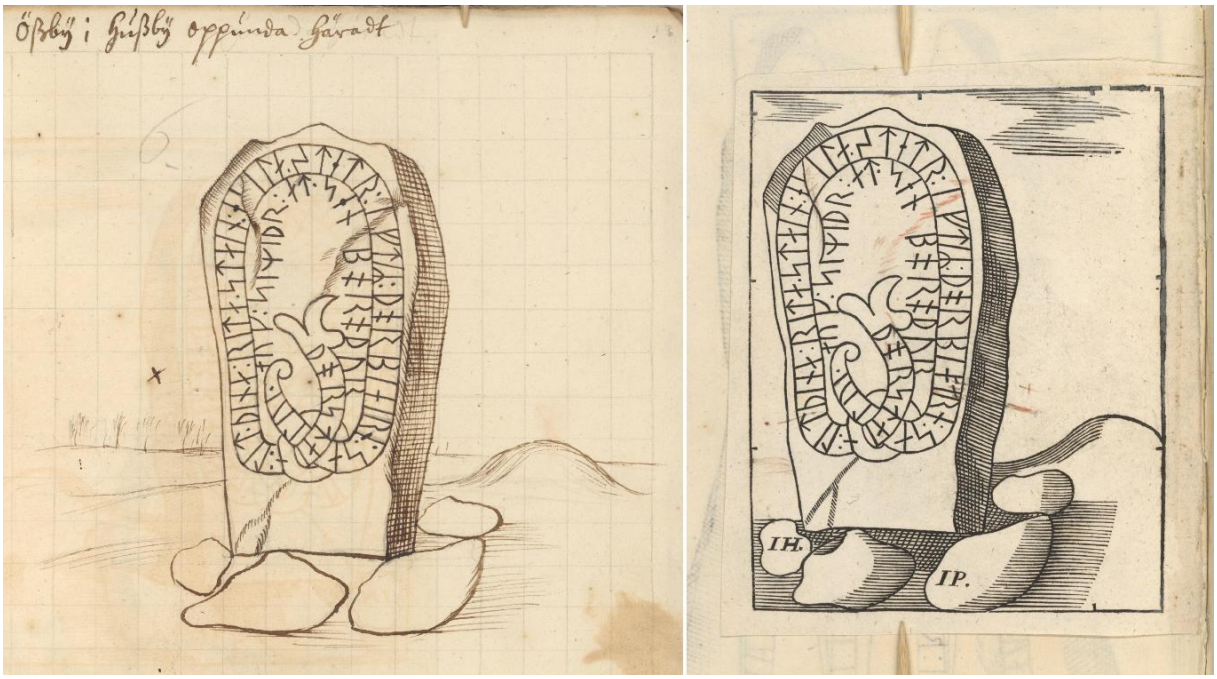

Fig. 6–7. Peringskiölds teckning av Sö 61 i Fl 5:5 samt det slutgiltiga träsnittet i Fh 6 (B 1126). Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

Fig. 8. Baksidan av Ösbystenen med dalen i bakgrunden. Foto: Magnus Källström 2025 (CC BY).

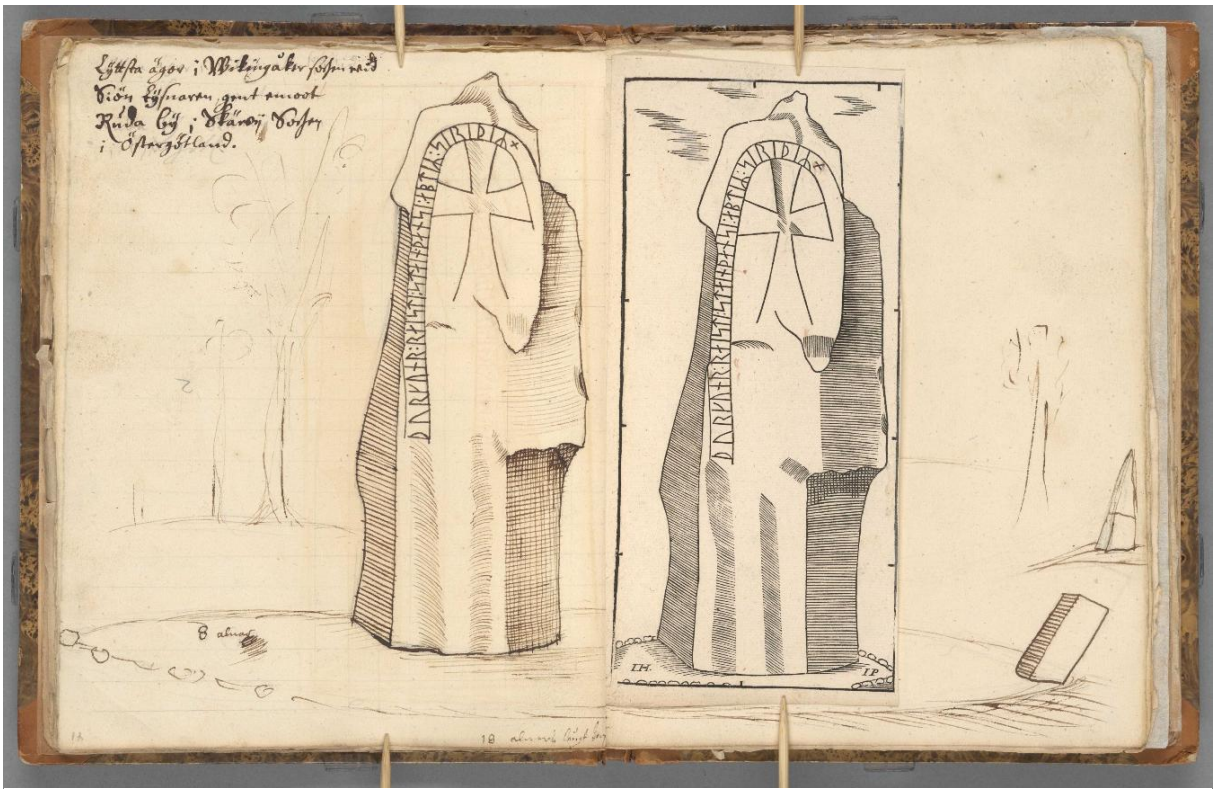

Fig. 9. Peringskiölds teckning och träsnitt (B 786) av runstenen Sö 73 i Fl 5:5. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

På det färdiga träsnittet, som finns inklistrat på samma uppslag (fig. 9), är det runstenen som helt dominerar och den skeppsformiga stensättningen har krympts ihop till en mer symbolisk representation längst ned i bilden, där ingen av de resta stenarna har fått rum. Hade vi bara haft detta träsnitt och fornlämningen inte längre hade funnits kvar, skulle vi nog ha tolkat bilden rätt annorlunda.

En jämförelse mellan originalteckningarna och de färdiga träsnitten ger alltså en god uppfattning om hur Peringskiöld arbetade och hur hans avbildningar senare har behandlats. Hur stort inflytande han hade på utformningen av träsnitten under denna tid är osäkert. Man kan anta att det i första hand var den som ledde arbetet, Johan Hadorph, som bestämde hur den slutgiltiga bilden skulle se ut och att den då anpassades efter den tilltänkta publikationen.

Eftersom runstenarna främst betraktades som historiska dokument är det mycket möjligt att även textinnehållet kan ha varit styrande. Den tidigare nämnda Valstastenen (Sö 53) är rest till minne av en person som hade farit västerut, vilket kan ha varit skälet till att såväl skeppssättningen som det omgivande gravfältet behölls i bilden. På stenen vid Lyttersta (Sö 73), som också står i en skeppssättning, består inskriften däremot bara av en enkel och ganska intetsägande resarformel (”Torgunn reste denna sten efter Sigrid”). I *Färentuna häradz runestenar* (1680), som var det enda runarbete som Hadorph själv gav ut, visar de återgivna träsnitten ingenting av det omgivande landskapet utan bara själva runstenen.

Troligen är det Hadorphs del i den slutgiltiga utformningen av trästockarna som också är anledningen till att hans initialer IH finns med på träsnitten från Södermanland, trots att han i de fall som ovan har diskuterats uppenbarligen inte har varit närvarande i fält. På de avdrag av träsnitten som finns inklistrade i Fl 5:5 och Fh 6 har Peringskiöld genomgående strukit över hans initialer, vilket sannolikt beror på just detta. (I vissa fall som beträffande den ovan omnämnda Sö 68 från Sköldinge socken bär träsnittet (B 790) märkligt nog enbart Hadorphs initialer.)

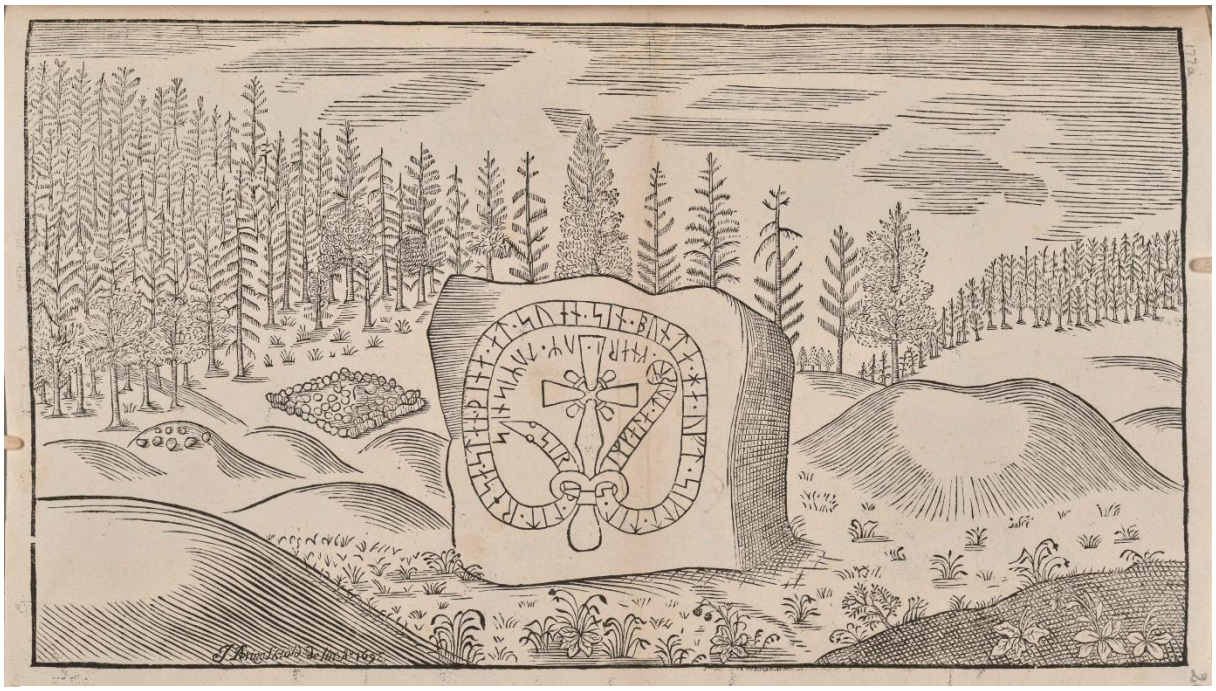

Fig. 10. Peringskiölds träsnitt av Mervallastenen Sö 198 i Fh 6 (B 720). Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

Det verkar också symptomatiskt att sådana träsnitt som Peringskiöld lät utföra efter Hadorphs död 1693 visar betydligt mer av miljön runt runstenarna. Dessa träsnitt är också framställda i ett annat syfte än vad Hadorph hade haft. Hadorphs utgåva av runstenarna i Färentuna härad är påfallande enkel och består i stort sett bara av träsnitten samt en återgivning av inskriften i translitterering till latinska bokstäver och översättning till svenska. Endast för ett fåtal av stenarna finns ytterligare kommentarer. Dessa rör då ofta någon detalj i inskriften, men ibland också förekomsten av ”ättehögar” i anslutning till runstenen.

Peringskiöld planerade i stället ett stort upplagt verk, *Monumenta Sveo-Gothorum*, som inte bara skulle omfatta runstenar utan också andra typer av historiska minnen som kyrkor, epitafier, mynt, sigill etc. För detta krävdes i vissa fall nya avbildningar och man kan av handlingarna se att han bara några månader efter Hadorphs frånfälle ger sig ut på en resa i Uppland för att komplettera med sådant som Hadorph inte hade hunnit med (Schück 1935, s. 128).

Påföljande år reste han till Södermanland, där han bland annat avbildade några runstenar på Selaön. En av dessa var runstenen Sö 200 på det stora Åsagravfältet. Runstenen är här placerad i centrum av bilden, men i bakgrunden avbildas också den stora skeppssättningen samt ett större antal högar och resta stenar (B 721). Detta kan jämföras med den avbildning som Hadorph hade låtit ritaren Petrus

Fig. 11–12. Några exempel på växter avbildade på träsnittet av Mervallastenen (B 720). Detaljer från avdraget i Fh 6. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

Törnewall utföra och som inte visar något mer än själva runstenen (B 733). Träsnittet är också utfört i stort format och upptar en hel sida.

På samma sätt har Peringskiöld också skildrat omgivningarna kring Mervallastenen (Sö 198, fig. 10) på Selaön, där förlagan enligt signaturen ritades 1695. Även denna ersatte en betydligt enklare avbildning, som bär Hadorphs och Törnewalls initialer (B 728).

De träsnitt där Peringskiöld själv har bestämt det slutgiltiga utförandet visar inte bara andra fornlämningar utan han har också lagt omsorg på att skildra topografin och vegetationen. Exempelvis noterar man på bilden av Mervallastenen i förgrunden ett flertal uppenbarligen individuellt utformade växter (fig. 11–12), vilka knappast har hamnat där av en tillfällighet utan bör återge något som har funnits på platsen. Kanske kan någon botaniskt kunnig utifrån dessa avbildningar till och med säga något om floran kring Mervallastenen vid 1600-talets slut.

Referenser

Riksantikvarieämbetets arkiv

Brate, Erik, 1898: Reseberättelse 1898.

Dybeck, Richard, 1860: Reseberättelse 1860. Länk

Kungliga biblioteket

Fh 6, Peringskiöld, Johan: Monumenta Sveo-Gothorum 6. Södermanland, Närke, Värmland (KB). Länk

Fl 5:5, Peringskiöld, Johan: Runstenar i Södermanland 1686 (KB). Länk

Litteratur

B = Bautil, se Göransson 1750.

Göransson, Johan. 1750. *Bautil, det är: alle Svea ok Götha rikens runstenar*… Stockholm. Länk

Hadorph, Johan. 1680. *Färentuna häradz runestenar*. Stockholm. Länk

Källström, Magnus. 2004. **haiʀa**, **hiʀa** och **haramsrka**. Tre namnbelägg, två tolkningsförslag, i: *Blandade runstudier* 3, s. 19–41. Uppsala. (Runrön 18.) Länk

Schück, Henrik. 1933. *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien III. Antikvitetskollegiet 2*. Stockholm. Länk

Schück, Henrik. 1935. *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien IV. Antikvitetsarkivet 1*. Stockholm. Länk

Sö + nr = Inskrift publicerad i SöR.

SöR = *Södermanlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Erik Brate och Elias Wessén. 1924–36. Stockholm. (Sveriges runinskrifter 3.) Länk

*

KONTAKTUPPGIFTER

Ola Wolfhechel Jensen: ola.jensen@raa.se

Chris Haffenden: chris.haffenden@kb.se

Christopher Natzén: christopher.natzen@kb.se

Emma Hagström Molin: emma.hagstrom.molin@raa.se

Magnus Källström: magnus.kallstrom@raa.se

Matilda Ekström: matilda.ekstrom@raa.se

LÄNKAR

RiViH-projektets hemsida

Meddelanden från RiViH-projektet 2025 nr 1

REFERENSGRUPP

Hanna Hodacs, Institutionen för idéhistoria, Uppsala universitet

Lasse Mårtensson, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet

Maria Cavallin-Aijmer, Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet

Richard Pettersson, Institutionen för kultur- och medievetenskaper, Umeå universitet

Anders Gustafsson, Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet

Christopher Natzén, Kungliga biblioteket

Matilda Ekström, Riksantikvarieämbetet